

РЕЦЕНЗІЇ. АНОТАЦІЇ. ОГЛЯДИ

Могілянський М. *Честь. Вбивство: Вибране* / Михайло Могілянський; вст. ст. Т. Синьоок. – К.: ВЦ «Академія», 2015. – 208 с. – (Серія «In crudo»).

Невелика за обсягом збірка вибраних художніх творів нашого земляка Михайла Могілянського, що побачила світ у поточному році, вже встигла привернути увагу експертів Всеукраїнського рейтингу «Книжка року-2015». Вона відкриває список із трьох книг видавництва «Академія», і хоча поки що оприлюднене оцінювання лише піврічного книжкового репертуару¹, щиро сподіваємося, що ця ошатно видана книжка не загубиться серед інших видань, що її помітять й земляки автора. Кілька років тому журнал «Пам'ятки України» підготував число, присвячене цій надзвичайно цікавій постаті – письменнику, вченому, журналісту, громадському діячеві². Художнім творам його особливо не щастило. Уже в радянські часи влада наклала заборону на друк і навіть саме прізвище М. Могілянського за оповідання «Вбивство». Сталося це у 1926 р., але з тих пір і до смерті, та й довгі десятиріччя потому, письменник опинився не з своєї волі поза літературним процесом³. Повернення відбувалося повільно й болісно. На прикінцевому етапі існування СРСР журнал «Вітчизна» видрукував роман «Честь» із стислою, але інформаційно насиченою передмовою Н. Шумило⁴. Подальший розвиток процесу повернення можна уявити з бібліографії, вміщеної в номері журналу «Пам'ятки України», присвяченому М. Могілянському⁵. З даного покажчика добре видно, як серйозно й глибоко сучасні літературознавці цікавляться творчим доробком М. Могілянського. Залишаємо для них аналіз літературної сторони книги. З точки зору звичайного читача можна сказати тільки одне: роман і новели вельми цікаві. Нам здається, що сучасному поціновувачу красного письменства повинні імпонувати й лапідарний стиль автора, і його прекрасна мова, і простий, але динамічний сюжет. Нашу увагу привернули два аспекти роману «Честь» – яке відображення в ньому знайшли історичні реалії радянської України кінця 20-х рр. ХХ ст. і чернігівські сюжети роману.

Перший дискурс випливає із загальнопоширеного погляду на значення літератури для національного визволення поневолених народів й боротьби за здобуття держави. Свого часу С. Єфремов стверджував: «Вага письменства ніколи й ніде не обмежується самою естетичною сферою. Скрізь і завжди роль його буває глибшою; вона, можна сказати, універсальна, коли зважити на те, що письменство повинне розкривати творчі основи духу народного на всю його широчінь і глибочінь... Але коли письменство розвивається серед національно пригнобленого народу, то воно мусить узяти на себе функції народного заступництва, – кажучи фігурально, воно неминуче стає адвокатом тієї народності на літературних і життєвих позовах з нівеляційною теорією і практикою»⁶. Недавнє святкування 200-річчя генія українського народу в черговий раз довело цю істину: урочистості співпали з Революцією гідності, й на Майдані, за влучним висловом академіка М. Жулинського, портрет Тараса Шевченка сприймався як «головна ікона»⁷. Інтенсивний розвиток упродовж ХХ ст. гуманітаристики поглибив й урізноманітнив погляд на роль літератури в національному розвої, формуванні історичної пам'яті, а модерні напрями в осягненні історичного минулого відкрили нову сторінку «у бурхливих стосунках історії та роману». На думку французького історика П'єра Нора: «Історію та роман пов'язує сутнісна діалектика. Щоб осягнути їхнє взаємне запліднення, треба повернутися до всього розвитку обох жанрів, починаючи з Античності, згадати запозичення, якими вони взаємно збагатились, зв'язки, що формувалися на відстані та перетині; починаючи від Геродота, батька історичного дослідження та царя вигадників. Однак якщо правомірно запитати сьогодні, де справді проходять межі між двома жанрами, то побачимо, що останні тридцять-сорок років вони багато в чому стерлися»⁸. Такі романи, як «Честь», котрим відкривається збірка вибраного М. Могілянського, засвідчують, що процес стирання граней чи меж ніколи

й не припинявся. Можливо, якби автор був прибічником стилю соцреалізму, то тоді сучасна йому історична дійсність далеко б розходилася зі змістом роману. На щастя, яких би літературних орієнтирів не дотримувався письменник, але від соціалістичного реалізму в його романі немає нічого.

З легкої руки Н. Шумило «Честь» трактується як «інтелектуальний роман»⁹. Це визначення наводить і редакція видавництва, яке здійснило републікацію твору. Однак ніщо не заважає розглядати його як історичний роман про становище української інтелігенції в переломний момент процесу побудови соціалізму: відмова від нової економічної політики, перші зловісні ознаки курсу на здійснення колективізації та згортання українізації, який завдав непоправної шкоди українському селу й місту, котре щойно почало розвиватися. Це те тло, на якому розвиваються події роману. Відразу відзначимо, що їх не густо, як небагато й дійових осіб: талановитий молодий лікар Дмитро Андрійович Калін, його кохана Інна Сергіївна, її чоловік Трохим Васильович Падалка, їхня дитина, пацієнтка Каліна Ірма Юріївна Ляліна, за смерть якої він засудив себе до вищої міри покарання, поет Нильський, медики – колеги Каліна, випадкові особи... Головний герой, кажучи сучасною мовою, трудоголік, відданий своїй справі: «Медицина була для нього останньою межею, якої досяг людський розум» [с. 42]*, а ще він співчував людям: «Людина слабка і беззахисна, вона потребує поблажливості...» [с. 16], однак на самого себе це ставлення не поширювалося: «... я сам собі суддя! [...] (Безапеляційний вирок винесли сумління й честь)» [с. 138].

Важливу роль у романі відіграє автор. Він задає тон у визначенні характеру роману – названому «іронічно-патетичний», причому іронія звернена насамперед на самого себе: «ну й що це за роман, ледве-ледве на сто сторінок!» [с. 102]; він натякає на свій «гріх», добре відомий у вузьких літературних колах: «Широкий лібералізм притаманний українській демократичній критиці, адже ж дозволяв навіть літературні вбивства й пасквілі... Адже ж коло тих, що зрозуміють сіль і отруту, дуже обмежене, і за двадцять верств від Києва ті, що зрозуміють, зустрінуться не частіш, ніж білі ворони» [с. 20]. Автор, всупереч настанові партійних вождів, дозволяв собі покепкувати із загального захоплення кіно: «це мистецтво для дегенератів, що має таке ж відношення до справжнього мистецтва, як мавпа до людини, з тією тільки різницею, що мавпа – пращур людини, а кіно стремить стати за нащадка мистецтва... Мати в пращурах мавпу навіть не образливо для свідомості: навпаки, видовисько поступу наповнює душу гордощами... Ну, а мати мавпу в нащадках хто схоче?» [с. 15–16].

У романі висміюється кооперативний діяч Падалка як обиватель, недалеко й примітивна людина. Найпершими ознаками виступали його запобігання перед відомими людьми та мистецькі смаки: «Кооперативне міщанство дивилось зі стін фарбованими гравюрами «В'їзду Богдана Хмельницького до Києва», «Гостя із Запоріжжя», а беклінівські «Острів мертвих» та «Автопортрет» [...] підносили смак застарілого модернізму кінця минулого віку...» [с. 18]. Репродукції Бекліна – це, звичайно, витончений смак Інни Сергіївни. Утім, на початку ХХІ «віку» можна впевнено стверджувати, що імена Миколи Івасюка та Фотія Красицького такі ж невідомі широкому загалу, як і елітарного швейцарця Арнольда Бекліна. Вставна новела розповідає про важливі моменти минулого вищеназваного персонажа. Вона не може не зацікавити чернігівського читача хоча б уже тому, що тісно пов'язана з Черніговом. Трохим народився у родині вічно п'яного столяра, рано залишився сиротою, однак зумів скінчити гімназію і юридичний факультет Київського університету. Був революціонером, правда, М. Могилянський розважливо не зазначає, до якої конкретно партії чи руху належав, але після тюрми, відійшов від «нервової праці революційного запілля». Це позбавило його ореолу героя в очах молододі дружини. Однак для Трохима йшлося тільки про зміну громадської діяльності. Він «пішов до старого присяжного повіреного, патріарха чернігівської інтелігенції, «батька», як його іменували в українських колах. Той знав ще старого Василя столяра, та й молодому Трохимові за його гімназійних літ не раз давав українські книжки галицького видання.

* Тут і далі у квадратних дужках зазначені сторінки книги М. Могилянського.

Старий зустрів юнака дуже ласкаво й дав йому рекомендаційного листа до голови земської управи. Земська діяльність розгорталась тоді широко, робітників не хапали, й голові управи пощастило виклопотати для неблагодійного юнака дозвіл працювати в кооперативному відділі» [с. 59]. Це якраз той епізод, кожний рядок якого цілком відповідає історичним реаліям. Справді «батько Шраг» (його дуже любив М. Могілянський, добре знала й шанувала його родина) завжди допомагав землякам, що потрапили в біду, а в земстві працювало чимало видатних діячів українського руху. Власне, у кооперативній діяльності немає нічого ганебного чи принизливого, бо саме вона забезпечувала процес українізації і в 1920-ті рр. Трохим Васильович на вечірці, якою розпочинається дія роману, постійно говорить про «українську флоту». Автор кепкує з цієї його пристрасності, але що поганого в тому, що громадянин держави, яка мала вихід до двох морів і розгалужену річкову систему, хотів бачити могутній український флот? Узагалі, опис вечірки можна б сприйняти як пародію, якби не одна ремарка автора, яка надає зовсім іншого забарвлення розмова підпилих гостей: «А Трохим Васильович, не певний, що серед «дорогих гостей» нема таких, що на вус мотають, що почують, обережно розвивав улюблену тему, ховаючи часом справжню свою думку за іронічним жартом – розбери, де тут всерйоз, а де Франсова іронія...» [с. 20]. То, може, й М. Могілянський чинив так само, як його персонаж. Натяк на стукачів, неодмінний аксесуар будь-якого тодішнього застілля, замасковано розлогими міркуваннями про критиків і самокритичним посиланням на недосконалість самого автора: якому «властиві або бідність фантазії, або й просто лінощі» [с. 21]. Схоже, що прямодушний Калін не захотів грати в ці ігри, його репліки, особливо про місце й значення П. Куліша, далеко виходять за рамки пародії. Річ у тім, що П. Куліш був взірцем для Каліна, а до «улюблених думок» належали роздуми про честь у житті індивіда й нації: «Дивно було б шукати в державницьких поглядах Кулішевих матеріалу для обґрунтування сучасної ідеології, але проблему честі як підвалину до гідного національного існування поставив Куліш», – заявив він [с. 28].

Роман надзвичайно літературний в тому сенсі, що переповнений згадками про художні твори, іменами їхніх авторів, натяками, алюзіями тощо. У невеликому за обсягом тексті ми нарахували їх понад 50. Крім уже названих, подаємо в алфавітному порядку прізвища діячів культури, науки, політики, що присутні бодай своїми творами, портретами, цитатами або досягненнями: Людвіг ван Бетховен, Шарль Бодлер, Михайло Вериківський, Вільгельм (кайзер Німеччини), Поль Гоген, Микола Гоголь, Іван Гончаров, Гегель, Генріх Гейне, Стефан Георге, Дем'ян Бедний, Федір Достоєвський («катівський геній Достоєвського»), Василь Еллан-Блакитний, Сергій Єсенін, Еміль Золя, Генрік Ібсен, Григорій Квітка-Основ'яненко, Олександр Кониський, Олекса Кундзіч, Лесь Курбас, Карл Маркс, Володимир Маяковський, Еміль Мейерхольд, Фрідріх Ніцше, Олександр III, княгиня Ольга, Борис Пильняк, Микола Пирогов, Жозеф Ернест Ренан, Максим Рильський, Петро Столипін, Рабіндранат Тагор, Павло Тичина, Лев Толстой, Паоло Трубецької, Микола Хвильовий, Антон Чехов, Тарас Шевченко... І це далеко не всі... Складається враження, що М. Могілянський просто дражнить не дуже освічених, але ідейно наснажених «найвірнішим у світі вченням» критиків цим сузір'ям імен, бо, зрештою, за винятком двох-трьох постатей, усі вони залишили потужний слід в історії та культурі. При цьому учасник палких літературних дискусій двадцятих років добре знав, якою жорстокою й небезпечною може стати безапеляційна заява комуністичного критика щодо «неправильних» політичних поглядів чи навіть літературних смаків опонента. Оприлюднені матеріали М. Драй-Хмари з газетними нападками на «неокласиків» дають про це чітке уявлення¹⁰. Доречно нагадати висновок одного з українських літературознавців щодо сутності доби, коли творився «іронічно-патетичний роман»: «Прірва між словом і ділом, нечуваний в історії людства голодомор, масові репресії викликали невдоволення народу, яке офіційні власті вміло спрямовували не на прямих винуватців – карально-бюрократичний апарат, а на «непрямий об'єкт». Поряд з міфами-ідилією про щасливе життя під міцною рукою «батька народів» уживався міф-кошмар про тьму-тьменну «ворогів». Під прапором «більшовицької пильності» створювалася атмосфера, яка

унеможлилювала морально здорове людське життя. Безсоромно називати такі речі «перегинами», «деформаціями», – тут була своя послідовна програма, що з кров'ю вирвала з лав українських письменників три чверті талановитих митців»¹¹. Це написано майже чверть століття назад, з тих пір з'явилася маса документальних підтверджень того, як реалізувалася зловісна програма деукраїнізації й радянзації. У документальному блоці вартісного видання про «половання» на Миколу Хвильового чітко показано, що кожний крок його висвітлювався сексотами; у секретних зведеннях «політичного контролю ГПУ УСРР» й М. Могилянському відводилося «почесне» перше місце серед авторів, які писали твори, «поливаючи грязью революцію, партію, Соввласть». В оповіданні «Честь», на думку чекістів, «обвиняється українская интеллигенция в предательстве за то, что она пошла с Соввластью и тем предала идею национального освобождения Украины»¹². Без сумніву, М. Могилянський не міг знати, як оцінювали його творчість в секретній документації ГПУ, але читав те, що писалось в газетах... І постає питання – навіщо ризикував з романом «Честь», маскуючи головну ідею розповідями про вечірки, ресторани походеньки, детально описуючи службове відрядження Каліна до Німеччини (це одне могло б стати приводом до звинувачень, бо головний герой роману доброзичливо ставився до німців, мав там багато друзів), в надії, що цензура не помітить або не зрозуміє кульмінації твору – обставин самогубства лікаря. Власне, подякою своєму племіннику, відомому в майбутньому пушкінознавцю Олександром Могилянському, за розшук матеріалів про самострату, вчинену колегою Каліна у Петербурзі далекого 1886 року з тих же причин – втрати пацієнта – він теж намагався прикрити себе.

Тут доречно відійти від даної проблеми й звернутися до міркувань першопублікатора роману Н. Шумило з приводу «можливих витоків» задуму твору. Дослідниця згадує про вплив на автора М. Драгоманова, П. Куліша, італійського революціонера Джузеппе Мадзіні, російського терориста Івана Каляєва¹³. Однак була подія, значно ближча в часі, яка сколихнула київську інтелігенцію, – самогубство відомого мистецтвознавця Данила Щербаківського, скоєне в Києві 6 червня 1927 р.¹⁴. Воно широко обговорювалося у місті, залишило слід в джерелах особового походження. Ось запис у щоденнику С. Єфремова від 7 червня 1927 р.: «Утопився Данило Щербаківський. [...] Утопивсь уночі, близько мосту. Рибалки бачили, як він зайшов у воду, щось несучи перед себе (мабуть, прив'язав собі камінь, щоб не виплисти), потім дав нирка, ще раз випливав – і більш не показався. Тіла не знайшли». Наступного дня академік зафіксував, що до нього приходила сестра покійного, П. Курінний дав перечитати передсмертного листа. На думку автора, небіжчик кинув «з своєї дочасної могили» «акт обвинувачення» «цілій совітській системі». 11 червня Д. Щербаківського поховали. С. Єфремова обурив «пишний похорон»: «щоб запобігти утіканню від життя Щербаківських, треба в корені змінити всю систему урядування, а цього наївно було б і вимагати від теперішніх самодержавчиків. Буде все по-старому. І час од часу жертва подібна Щербаківському ударить по тім'ї оспале громадянство, розійдеться широкими кругами по стоячій воді і... все затихне. Іншого не буває в деспотіях...»¹⁵. М. Драй-Хмара теж залишив щоденниковий запис, датований 8 червня 1927 р.: «сьогодні – звістка про трагічну смерть Щербаківського. Як шкода кожної людини, що працювала на українській ниві». Зазначивши, що Щербаківський утопився, автор робить однозначний висновок щодо причини самогубства: «Не міг винести бруду нашого жорстокого життя й стратився!» Зміст передсмертного листа йому теж був добре відомий з розповіді Д. Ревуцького¹⁶.

М. Грушевський у некролозі пам'яті вченого написав, що «довели його до самогубства як останньої форми протесту [...]». Один з радянських функціонерів доповідав ГПУ, що чув, як на похороні Д. Щербаківського М. Макаренко, «звертаючись до труни покійного», сказав: «Кати тебе замучили»¹⁷. Між Д. Щербаківським і Дмитром Каліним є дещо спільне й крім способу смерті. Одна з вставних новел роману розповідає історію батька Каліна – сільського священика, а Щербаківський теж походив з священницької родини, щоправда, з Житомирщини.

М. Могилянський передав своєму головному герою палку любов до свого рідно-

го краю – Чернігівщини. Прогулюючись по Берліну, Калін згадував Київ і Чернігів: «Дивляться віки з конусових веж чернігівського Спаса, як спить українська Равенна, а сталні шляхи, підкрадаючись до неї з усіх боків – з Овруча, з Гомеля, з Ніжина, збуджують її від снів про минуле, живими свідками якого на валу німують давні гармати, стоїть Мазепин дім, збуджують і кличуть до сучасного, до майбутнього, і з пам'яток минулого накопичує свої скарби держмузей» [с. 99]. Дуже емоційно напружений останній діалог Каліна з поетом Нильським відбувається на тлі панорами «задніпровських лугів Чернігівщини, що розкрилась з Володимирської гірки...» [с. 144–145].

Можна припустити, що М. Могилянський хотів привернути увагу до проблеми самогубства, а для цього потрібно, щоб цензура роман пропустила. Звідси спроби зашифрувати послання до громадськості. Вельми прозоро виглядає в даному контексті поклик на Генріка Ібсена: «Ібсен на запитання, що він хотів сказати в «Будівельнику Сольнесі», відповів: «Коли я писав «Сольнеса», я гадав, що це таємниця поміж мене й Богом, а тепер... тепер я гадаю, що це таємниця лише Бога». Великий був жартівник цей підкреслено суворий північний велетень» [с. 149]. Однак влада й не збиралася гратися в інтелектуальні ігри з підозрілим письменником, їй було достатньо новели «Вбивство». Хто тільки не критикував у радянській пресі М. Могилянського: І. Лакіза, А. Коряк, А. Хвиля, Ю. Циганенко. 21 липня 1933 р. оповідання згадується у передовій статті «Літературної газети» в поєднанні з ненадрукованим романом «Честь»: «Ворог знахабнів до того, що одверто підсовує нам свої отруйні шовіністичні «твори» в надії, що їх ніхто не викриє. Досить покликатись на те, що М. Могилянський не посоромився прислати до ЛІМу¹⁸ свій твір «Честь», який ідейним спрямуванням нічим не різниться від сланозвісного «Вбивства»¹⁹. Такі пасажи «літературної» критики були смертельно небезпечні для автора й віщували забуття для твору.

Сподіваємося, що нарешті художній доробок М. Могилянського знайде свого читача й шанувальника. Насамкінець хотілося б зробити одне зауваження щодо передмови до книги вибраного. Її автор Тетяна Синьоок допустилася прикрої помилки, коли писала, що Михайло Могилянський «не прийняв більшовизм, але і не боровся з ним, як молодший брат Микола – міністр Директорії». Микола Могилянський (1871–1933) був старшим братом у родині²⁰. Версія про те, що він був міністром УНР доби Директорії некритично запозичена з передмови Н. Шумило, а остання покликується на листа Олександра Петровича Могилянського, в якому він повідомив цей факт, запевнивши, що «Жовтневу революцію Михайло прийняв беззаперечно»²¹. Звідки російський радянський вчений-літературознавець міг знати українську історію? У 1990 р. навіть українські історики її до ладу не знали. Однак тепер маємо чимало наукових досліджень, і нескладно знайти інформацію, що Микола Могилянський був урядовцем гетьманату: в уряді Української держави працював заступником державного секретаря²². Братів розвело по різні боки не ставлення до більшовизму, а до України. Старший тяжів до «руського мира», а молодший еволюціонував до українського світу – його науки й культури, де й залишив помітний слід.

1. Україна молода. – 2015. – 4 серпня. – С. 15.

2. Пам'ятки України. – 2013. – № 9. – 64 с.

3. Див. докладніше: Кривенко С. Історія кризь призму одного оповідання: М. Могилянський та його «Вбивство» / С. Кривенко // Вісник Національної Академії наук України. – 1999. – № 9. – С. 57–64.

4. Див.: Могилянський М. Честь / М. Могилянський // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 92–147. Шумило Н. «Життя людське – храм, а не морг»: Про роман Михайла Могилянського / Н. Шумило // Там само. – С. 86–91.

5. Див.: Михайло Могилянський: бібліографічний покажчик // Пам'ятки України. – 2013. – № 9. – С. 60–63.

6. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов; ред. і передм. М. К. Наєнка. – К., 1995. – С. 23–24.

7. Жулинський М. «За що я Україну люблю?»: Тарас Шевченко та Євромайдан / М. Жулинський // День. – 2014. – 7–8 лютого. – С. 8.
8. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / П'єр Нора; перекл. з фран. А. Рєпи. – К.: ТОВ «Вид-во «Кліо», 2014. – С. 74.
9. Шумило Н. «Життя людське – храм, а не морг»... – С. 86.
10. Драй-Хмара М. Літературно-наукова спадщина / М. Драй-Хмара; упоряд. С. А. Гальченко, А. Ріпенко та ін. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 344–349.
11. Ковалів Ю. Так, «Камо грядеши...» / Ю. Ковалів // Двадцять років: літературні дискусії, полеміки: літературно-критичні статті / упоряд. В. Г. Дончик. – К.: Дніпро, 1991. – С. 63.
12. Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий / Упоряд. Ю. Шаповал; передм. Ю. Шаповал, В. Панченко. – К.: Темпора, 2009. – С. 87.
13. Шумило Н. «Життя людське – храм, а не морг»... – С. 89–90.
14. Див.: Білокінь С. І. Щербаківський Данило Михайлович / С. І. Білокінь // ЕІУ. – К., 2013. – Т. 10: Т–Я. – С. 682–683.
15. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / С. О. Єфремов. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – С. 512–514.
16. Драй-Хмара М. Літературно-наукова спадщина... – С. 387.
17. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – Дрогобич: Коло, 2013. – Т. 2. – С. 925, 81.
18. Харківське видавництво «Література і мистецтво».
19. Цит. за: Кривенко С. Історія крізь призму одного оповідання... – С. 63–64.
20. Журавльова Т. Рід Могилянських / Т. Журавльова // Пам'ятки України. – 2013. – № 9. – С. 12.
21. Шумило Н. «Життя людське – храм, а не морг»... – С. 87–88.
22. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: У 2-х кн. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін. – К.: Наук. думка, 2011. – Кн. 1. – С. 269.

Тамара ДЕМЧЕНКО